

„HÉTKÖZNAPI JOGÁLLAMIATLANSÁG” AVAGY: EGY JELENTÉS DISZKRÉT SZOCIOLÓGIAI BÁJA

Nem mindennapi sajátossága valamely hivatal jelentéseinek és beszámolóinak, hogy fölvesse a kérdést: a saját körülhatárolt területén általa észlelt jelenségek mennyiben általánosíthatók, vagy – hogy a szociológia nyelvén fejezzük ki magunkat – az adatok mennyiben tekinthetők reprezentatívoknak. A szociológia csak tömegjelenségeket képes vizsgálni, s attól függően, hogy mekkora a minta nagysága, s hány kérdésre akar választ kapni a kutatás során, tekinthető egy vizsgálat reprezentatívnak. A reprezentatív mintavételi eljárásokról könyvtárnyi irodalom van forgalomban, de többnyire megmaradnak egy pozitívista-objektívista filozófia – többnyire látenszen vallott – keretei között, s elmélet címén csupán matematikai-statisztikai és metodológiai-technikai problémákat tárgyalnak. Azt a kérdésfeltevést, hogy mondjuk, van-e reprezentatív relevanciája egy olyan kijelentésnek, mint „a még működő intézményekben az állampolgárok egyre érzékenyebben reagálnak emberi jogaik megsértésére” (mint ez az általános ombudsman jelentésében olvasható), nyilvánvalóan elutasítaná bármely empirikus szociológus. Márpedig bizony lehetséges, hogy – mondjuk – százezer kliensből csak 17 „panaszkodott” jogai megsértése miatt, mégis ez a statisztikailag elenyésző kisebbség jelez valami lényegeset a társadalomról, míg valamely statisztikai átlag vagy kimutatható korreláció elmegy a lényeg mellett. Így például (hogy hajdani módszertani tanárom, Szélényi Iván egy kifejezését újítsam fel) a Neoprimitív Szociológus számára a dán turista esete a budapesti belvárosi vendéglővel, ahol egy esti vacsoráért több, mint egymillió forintos számlát nyújtottak át neki, nem alkalmas semmi általánosítható vélemény kimondására, mert csak egy kivételes eset. Csak akkor lenne a Neoprimitív Szociológus számára érdekes, ha legalább ezer túlszámlázási esetet vizsgálna meg. Ezzel szemben az egészséges elme tudja, hogy az egyetlen eset a maga extremitásában túlmutat saját magán, valami általánosra.

Vegyük például a szóbanforgó jelentést, melynek szemmel láthatóan jó szociológusi vénával rendelkező szerzője helyesen emelte ki azt a tendenciát (egyébként konkrétan a kórházak és más egészségügyi intézményekben folytatott vizsgálatok alapján),

hogy a páciensek egyre érzékenyebbek emberi jogaik megsértésére. Ez ugyan – akár az adott körön belül is – statisztikailag elhanyagolható nagyságrendet képvisel, de ha hozzávesszük más, hasonló vizsgálatok, riportok, beszámolók, interjúk stb. hozadékát, akkor ezekről az elszigeteltnek látszó esetekről kiderül, hogy „túlmutat saját magán”. De ehhez tudni kell, hogy magyar társadalom már a nyolcvanas évek második felében a legkülönfélébb civil társadalmi kezdeményezésekben kezdte visszakövetelni autonómiáját. Hogy egy példát is mondjunk. A nyolcvanas évek második felében egyre több helyen emelték fel fejüket a kényszerrel társadalmi helyzetbe degradált kistelepülések lakói, s kezdték kivívni visszaállósodásukat, ami a Magyarországon még csak részben végbement emberi méltóság forradalmának részeként válik jelentéshordozó tényné. A Neoprimitív Szociológus számára a ténynek ez a „kvidditása” teljesen rejtve maradna, mert őneki a (talán csak néhány tucatnyi) községben végbement önfelszabadítási akció „statisztikailag nem értékelhető”. Ez a bornírt metodikai pedantéria egyébként nem új keletű valami nálunk. Emlékezzünk csak vissza arra, hogy a harmincas években a falukutatók szociográfiáit vádolták „metodikai finomkodók” (amúgy jeles kutatók is) nem elég veretes tudományossággal. Velük szemben Bibó Istvánnak kell igazat adnunk, aki arra hívta fel a figyelmet Erdei Ferencről írott régi írásában, hogy a falukutatók, dolgoztak volt bár akármilyen kezdetleges metodikával, mégis a valóságot tárták fel, melynek igazságát soha senki megcáfolni nem tudta.

Ezért amikor a jelentés fentebb közölt része óvatossan azt a címet adja magának, hogy „*A vizsgált panaszok a társadalmi problémák tükrében*”, bár nem akar szociológiai vizsgálat lenni, hasznos adalék lehet a nem Neoprimitív Szociológusnak, hogy mint „félkész terméket” használja fel a társadalomról való tájékozódásában. Ami persze nem jelenti azt, hogy a Jelentés csak szociológusoknak szólna, találhat abban igen sok figyelemre méltót elsősorban is a jogalkotó és a jogalkalmazó, aztán az elméleti jogász, a politológus, de a szociálpszichológus is. A jelentés eme részének bevezető mondata tiszteletreméltó szerénységgel megma-

rad a kérdésselvetés szintjén, mondván: „*Nem könnyű feladat annak elemzése, hogy tükrözik-e és mennyiben a vizsgált panaszok az ország társadalmi, politikai, gazdasági és szociális problémáit.*” Majd hozzáteszi: „*ha az általunk vizsgáltak nem is adnak teljes képet a valóságról, akkor is informatívak*”.

Kérdés azonban, hogy miről informálnak. A Jelentés készítője azt érzékelteti, hogy az Állampolgári Jogok Biztosához benyújtott panaszok „leképezik” az átmeneti társadalom problémáit. Így például a szociális biztonság megrendülését, az egészségi és szociális ellátórendszer átalakulását, a kárpótlási folyamattal kapcsolatos problémákat, a határok megnyitásával együttjáró nehézségeket. Másfelől olyan panaszok is vannak szép számmal, amelyekről kétség kívül megállapítható, hogy nem a rendszerváltással függenek össze, hanem már régesrég tudottak voltak, de politikai okokból nem lehetett beszélni róluk. Ilyen például az előzetes letartóztatásban lévők jogainak sérelme, a környezetvédelmi panaszok, gyermekek és diákok jogai, a hivatásos állományúak emberi jogai stb. Mindezek a panaszok együttvéve informálnak arról, amiről a jelentés tulajdonképpen szól: *az emberi méltóság forradalmának állásáról a mai Magyarországon.* „Az emberi méltóság forradalma” kifejezés Bibótól származik, akinek az volt a véleménye, hogy – szemben olyan nyugat-európai országokkal, mint Hollandia, Anglia és Franciaország – Magyarországon az emberi méltóság forradalma még csak elkezdődött, de nem fejeződött be. Az ember és a polgár jogainak mai magyarországi állapotát ebben a perspektívában lehet értelmezni. Csak ha tudjuk, hogy mi a folyamat és mi az iránya, lehet a tényeket és az eseteket egyáltalán tényként konstituálni. Máskülönben csak a sporadikus kaotikus tényhalmazához juthatunk.

Vegyünk a Jelentésből egy extrém esetet. Az Állampolgári Jogok Biztosá jó érzékkel választotta vizsgálatának tárgyául a mentális betegek és fogyatékosok, továbbá a „magatehetetlen” öregek ellátását szolgáló intézményeket. Mert régóta tudott számos egyedi esetből, melyek egységes „népi” tapasztalatként cirkulálnak a társadalom valamiféle megfoghatatlan, folklorisztikus kommunikációs hálózatában, hogy „nem jó gyagvásnak lenni” – hogy stilszerűen „népies” kifejezést engedjünk meg magunknak – valamilyen „diliházban”. A mentális betegekkel foglalkozó intézmények között egy volt, amelyről a Jelentésnek azt kellett megállapítania, hogy „emberhez nem méltó körülményeket teremtő igazi totális intézmény”, s nem látván reményt a jobbulásra, javasolta bezárását. Mondhatná erre a Neoprimitív Szociológus, hogy egy eset nem eset, ez nem reprezentatív az ilyesféle ellátó intézmé-

nyek összességére. A helyzet azonban az, hogy ez öt megvizsgált intézményből egy, s a többi intézményben is számos, kisebb-nagyobb (mint a Jelentés ezzel a számomra a jogirodalomból még nem ismert terminus technicus-szal leírja:) „alkotmányos visszásságot” állapított meg. Ez azt mutatja, hogy a különös, az extrém eset csak magába sűrítette azt, ami általános, mégpedig nem az empirikus átlag értelmében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a weberi ideáltípus, amelynek az a sajátossága, hogy csak megismerési eszköz a kutató számára, és mint olyan sohasem fordul elő az „energikus” valóságban (ezért, mint Weber mondja: „utópikus” jellegű), itt „csodaszerűen” testet ölt. Egyetlen reális eset tipikussá válhat. Mi úgy gondoljuk, hogy az egyedi, sőt, az extrém magába sűrítheti a tipikusot, a szabályszerűt, csak fel kell tárnai benne rejlő sokoldalú vonatkozásokat. Ezt úgy érhetjük el, ha az összefolyamatra, a totalitásra vonatkoztatjuk. Akkor ugyanis feltárul az extremitás gazdag és bonyolult vonatkozás-rendszere. Mert minden extremitás okozatilag meghatározott, okok és feltételek „metszéspontja”. Az, hogy egy pszichiátriai gondozó intézmény „totális intézmény” lehet Magyarországon, az a társadalmi totalitás „műve”. Nem egy intézményben, hanem általánosságban kell előfordulnia a társadalomban, és nem csupán egyes emberekben valaminek, aminek kauzálisan következménye az a sok „alkotmányos visszásság”, amit a jelentéstevő tapasztalt: az épületek korszerűtlensége, a személyzet képzetlensége, az előírt ápolói létszám hiánya, a gyógyszerelés egyoldalúsága, az egészségügyihez képest a szociális intézmény alacsonyabb normatívája, az önkormányzatok nemtörődömsége, az ápoló ingatlanának a gondnok és gyámhatóság általi „könnyű” elidegenítése, a bírói és gyógykezelési felülvizsgálat elhanyagolása, a mozgás nem legális korlátozása, a szabadságkorlátozó intézkedések (hálós ágy, kimenő- megvonás, ruha-megvonás, pénzbüntetés), és még sorolhatnánk (hogy például egyes szociális otthonokban a gondozottak zsebpénzéből történt vásárlás a személyzet által nincs dokumentálva, vagy hogy a fogyatékos gyerekeket ápoló otthonban oda se adták a kötelező zsebpénzt az ápolottnak).

Ezek nem elszigetelt esetek, hanem a társadalomban általában meglévő tendenciák esetei. Azt mutatják, hogy az emberi méltóság respektálása a magyar társadalomban súlyosan deficites. Valamikor *Marx* valami olyasmit mondott, hogy a férfinak a nőhöz való viszonya mutatja, mennyire jutott az egész társadalom az emancipáció folyamatában. Ennek mintájára azt mondhatnók: ahogyan egy társadalom viszonyul a kiszolgáltatottakhoz, a mentális és fizikai fogyatékosaihoz, különösen magatehetetlen betegeihez és öreg-

jeihez, fokmérője annak, milyen messzire jutott vagy van elmaradva a humanizálódás folyamatában.

Messzire vezetne, ezért nincs helye itt eme állapot történet-szociológiai és társadalomlélektani okainak taglalásához. Ehelyett állapítsuk meg: van egyfajta „*hétköznapi jogállamiatlanság*” a magyar társadalomban. Azt értjük ezen elsősorban, hogy hiába vannak kiépítve az ember és a polgár jogait védő alkotmányos intézmények, ha a jogállamiság szelleme nem hatja át a polgárokat, hivatalnokokat, ügyintézőket, gondozókat. „*A szellem fontosabb, mint a formák*” – írta hajdanában Szabó Ervin. Továbbá azt is mondta, hogy a legjobb törvényhozásnál többet ér a jó közigazgatás, ami a mi számunkra azt jelenti, hogy az állampolgár jogait hiába garantálja alkotmány és törvények, ha az emberekből hiányzik, vagy hiányosan van meg bennük a „joguralmi attitűd”. A hétköznapi életben annyi nemtörődömség, annyi gonosz kitolás, annyi finom diszkrimináció, annyi akut lappangó joghézag, annyi közönséges lopás, annyi szinte láthatatlan hatalmi visszaélés történik, az emberi jogok oly sokszor sérülnek „leheletfinoman”, a rendőrség oly gyakran tagadja meg a nyomozást a sértett számára indokolatlanul, annyi ideig elhúzódik a jogorvoslat és oly bizonytalan a kimenetele, olyan jelentős a tudatlanság és bizalmatlanság az intézményekkel szemben a társadalom „névtelenjeiben”, hogy az Szabó Ervin mondatát látszik igazolni. Valahogy úgy vagyunk ezzel, mint ahogy egyszer *Illyés* Gyula jellemezte a magyar irodalmat: madártávlatból szebbnek látszik. Mert a jogállami homlokzat mögött a sok hétköznapi törvénysértés – a szociológiailag helyesen értelmezett Jelentés fényében – az esetek kontingenciájából valamilyen egységes szövedékké látszik összeállni. Nem könnyű ezt a szövedéket azonosítani. Talán ezért kreálták az „alkotmányos visszasság” terminust. Nagyon heterogén esetek vonhatók ezen új fogalom alá. A volt munkaszolgálatos ügyét az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal nem intézte, arra való hivatkozással, hogy az Országgyűlés még nem tett eleget az Alkotmánybíróság által rá rótt jogalkotói kötelezettségnek; elmarad a kötelező bírói felülvizsgálat egy munkaterápiás intézetben; hiányzik a nevelőotthonok működési rendjét meghatározó jogszabály; egy iskolaigazgató nem rendel el azonnali vizsgálatot egy antiszemita kijelentéseket tett tanár ellen; felsőoktatási intézményben nem tandíjként szednek önköltségi hozzájárulást; a nyelvvizsgákkal kapcsolatban hiányzik a jogbiztonságot megteremtő miniszteri rendelet; környezetvédelmi ügyekben az önkormányzat eszközei nem bizonyulnak elégségesnek a jogerős határozatok végrehajtására; kirívóan rossz közbiztonságú területen megszüntetik a körzeti megbírói irodát; az úgynevezett rumi ügyben az elmebe-

teg férfi ártalmatlanná tevésére irányuló fegyveres akciót a vezető rendőrtiszt úgy vezette, mintha egészséges elmével rendelkező bűnözőt kellett volna ártalmatlanná tenni. Nagyon különböző „műfajú” és „faj-súlyú” ügyek, melyeket csak az köt össze, hogy valamilyen fokban és mértékben a polgár jogai sérülnek. Néha van kifejezett jogszabályi sérelem, néha viszont alig kitapintható.

Mégis: bár sok szempontból tanulságos ez a Jelentés, az egyik megdöbbentő tanulság, mely e sorok írójának kirajzolódni látszik, a következő. Ha alaposabban megnézzük a jogsérelmeket, vagy „alkotmányos visszasságokat”, végigvonul rajtuk egy tendencia, mégpedig a gyenge állam tendenciája. Ne tessék félreérteni: a gyengeség itt nem a hatalmi ügyekben van, hanem a *szolgálatszerűség gyengeségében*. Az állam nem gondoskodik a megfelelő szabályozásról, határidőt mulaszt, nem tud emberhez méltó körülményeket teremteni például a fogdáiban, nem képes jogerős határozatait érvényre juttatni stb. Eltekintve attól, hogy még senki nem mérte fel komolyan, hogy a mi államunk nagy-e vagy kicsi-e (nem a költségek szempontjából, hanem az aktuális feladatokhoz mért adekvát reakciók lehetőségének szempontjából), a Jelentés alapján az a határozott benyomása az embernek, hogy a polgár jogait nem – mint hajdan – az állammal szemben, az állam oldaláról jövő fenyegetéssel kell védeni. Hanem egyre inkább az a helyzet, hogy a polgár jogai azért sérülnek, mert az állam nem képes nyújtani az elemi biztonság feltételeit, azaz nem teljesíti azt a védő funkciót, amit el kell látnia ahhoz, hogy Ego mint állampolgár jogait Alter állampolgár ne sérthesse. Elég, ha e vonatkozásban az állam bűnözéssel szembeni növekvő tehetlenségére gondolunk. Egyszerűen úgy tűnik: jogainkat egyre inkább nem az államtól, hanem egymástól kell féltetnünk. A jogállamiságot nem az állam ereje, de gyengesége fenyegeti.

Egészében véve az embernek az a benyomása, hogy itt, a „hétköznapi jogállamiatlanság” eme valószínű kontinensén minden *nem-intencionálisan* történik. Az egészen nyilvánvaló eseteket kivéve, van valami nehezen lokalizálható mulasztás, az intézmények és intézkedések, jogszabályok valami összehangolatlansága, melynek eredményeként egy személytelen mechanizmus szándéktalanul hozza létre a polgár jogainak sérelmét. Valahogy senki sem felelős. Csak úgy megtörténik a jogsérelem, szinte magától. Ez persze – látszat. De szükségszerű látszat: a lényeg látszása. A „hétköznapi jogállamiatlanság” ösztársadalmi produktum, amit mi, mindannyian csinálunk.

„*Jobbítsuk meg magunkat* – írta volt Zrínyi Miklós.